

Marek Cybulski

SAMOGŁOSKI NOSOWE I GRUPY TYPU AN W GWARACH
OKRĘGU BEŁCHATOWSKIEGO

Gwary szeroko pojętego Okręgu Bełchatowskiego występują na terenie, który już dwukrotnie był w całości objęty badaniami dialektologicznymi. Około roku 1930 Z. Stieber zebrał materiały m. in. w kilkunastu wsiach między Wartą a Pilicą, w granicach dawnego województwa sieradzkiego (IG). Ponad trzydzieści lat później przeprowadziła tu badania M. Kamińska, docierając do dwukrotnie większej liczby punktów i posługując się znacznie obszerniejszym kwestionariuszem (GPC).

Przeglądając monografie obojga badaczy przekonujemy się, że zjawiskiem przyciągającym najwięcej ich uwagi była wymowa samogłosek nosowych. Rozdziały poświęcone temu zjawisku są najobszerniejsze, stanowiąc zarazem podstawę do uogólnień na temat rozwoju tutejszych gwar oraz ich dawnej dialektalnej przynależności.

Niniejszy artykuł podejmuje ów temat łącznie z zagadnieniem wymowy samogłosek ustnych przed spółgłoskami nosowymi, wiadomo bowiem, że w gwarach polskich nosówki i niektóre grupy typu AN wykazują zazwyczaj paralelizm rozwoju. Korzystamy z materiału zebranego od roku 1983 w tych samych punktach, które przebadala M. Kamińska. Badania terenowe nie są jeszcze ukończone. Na razie dysponujemy notatkami z następujących wsi: [72] Ldzań daw. pow. Łask, [74] Praszki pow. Brzeziny, [75] Kozuby pow. Łask, [78] Gazumka pow. Piotrków, [80] Parzno pow. Bełchatów, [81] Małkolice pow. Piotrków, [82] Milejowiec pow. Piotrków, [88] Wiewiec pow. Pajęczno, [89] Kocierzowy pow. Radomsko, [90] Wola Przerębska pow. Radomsko, [91] Prusicko pow. Pajęczno, [93] Nie-

dośpielin pow. Radomsko, [94] Garnek pow. Radomsko, [95] Budzów pow. Radomsko. Zrezygnowano z przedstawienia wyników badań na zachód od Warty ze względu na znaczną odległość tamtejszych punktów od Okręgu Bełchatowskiego.

Oparto się przede wszystkim na materiale porównywalnym, to jest zebrany metodą kwestionariuszową. Za pomocą form uzyskanych poza kwestionariuszem, usłyszanych przygodnie lub wyekscerpowanych z dłuższych tekstów, ilustruje się w zasadzie tylko zjawiska rzadkie, o charakterze reliktowym. Materiał pochodzi przeważnie od pokolenia najstarszego (powyżej 60 roku życia), które w czasie badań M. Kamińskiej było pokoleniem średnim (w zasadzie przez nią nie badanym), a w okresie badań Z. Stiebera dopiero wchodziło w życie. Można więc powiedzieć, że materiały Stiebera, Kamińskiej i niniejsze obrazują gwary w ustach trzech kolejnych pokoleń. Czwarte pokolenie, to jest dzisiejsze średnie (30-60 lat) nie jest jeszcze dokładnie przebadane. Na razie dysponujemy odpowiedziami na kwestionariusz z punktów 81, 82 i 95, a z pozostałych - luźniejszymi obserwacjami na temat wymowy ludzi w średnim wieku.

Zgodnie z zasadą przyjętą w dialektologii polskiej wychodzimy od stanu staropolskiego, w którym samogłoski nosowe były jeszcze fonemami, i badamy ich kontynuanty. Wiadomo bowiem, że samogłoskowe fonemy nosowe od dawna nie funkcjonują w gwarach sieradzkich, zastąpione przeważnie przez grupy dwufonemowe.

1. SAMOGŁOSKI NOSOWE

a. Denazalizacja i nosowość wtórna

Przed spółgłoskami zwartymi i szczelinowymi. Z. Stieber stwierdził że "obszar beznosówkowy, zaczynający się dziś dopiero na wschód od Pilicy, obejmował niegdyś całą wschodnią część Sieradzkiego i Łęczyckiego". Dowodzą tego relikty wymowy beznosówkowej, częste wzdłuż Pilicy, a zwłaszcza w okolicach Piotrkowa, w niektórych wyrazach spotykane także bardziej na zachód, aż po Wartę, co dotyczy wyrazów z kontynuantem nosówki przedniej przed szczelinową: *pšesyo*, *pšesłica*, *ščesće* i in. (IG 19). Powszechna też była wymowa *myso* uważana przez autora za wtórną. Stieber od-

krył też istnienie na tymże obszarze form z nosówkami wtórnymi: *tompola*, *krynt*, *ijéur* i in., również częstszych wzdłuż Pilicy, które "robią wrażenie hiperpoprawności" (IG 19, 22, mapa III). Przeprowadzone 30 lat później badania M. Kamińskiej ujawniły, że denazalizacja utrzymała się w tym samym prawie zakresie leksykalnym i geograficznym, jednak np. forma *meso* cofa się. Kamińska podała też większą liczbę przykładów nosowości wtórnej, pochodzących przede wszystkim z okolic nadpilickich (GPC 19 in.). Dodatkowym argumentem za istnieniem wymowy beznosówkowej w dawnych gwarach byłego województwa sieradzkiego jest podany przez autorkę materiał ze średniopolskich ksiąg miejskich (GPC 44).

Obecne badania wykazują, że relikty wymowy beznosówkowej cofają się. Tak więc np. *pšesyo* notowano w [72, 74, 78, 81], ale w [75, 80] już *pšesyo*, w [94] *pšysyo*. Wymowa *pšesłica* (spotykana zresztą na wielkim obszarze: wg MAGP 266 od Kaszub na północy po Pogórze na południu) trzyma się lepiej: *pšesłica* [74, 78, 81, 88, 89, 91, 93], *pšesłicka* [95], *pšesłica* [82, 94] i tylko w [80] *pšesłica*. Wyraz ten zresztą wychodzi z użycia wraz z desygnatem. W wyrazie *mięso* powszechna jest już w zasadzie nosówka, co należy uznać za przejaw wpływu języka ogólnego: *mišo* [72, 74, 78, 81, 89, 90, 94], *mšeo* [30, 81 M, 88, 91], *mišo* [88, 89]. Wymowę *mišo* określono jako dawną w [94], a jako trzymającą się jeszcze obocznie (*myšo*/*mišo*) w [89], natomiast w [82] u obu pokoleń słyszy się *mišo*, *mišeno* (=mięsna, o kiszce). W pozycji przed zwartą zanotowano odosobnione formy: *mišna*, *mišnik* [94, 95] (też u średniego pokolenia), *pešna* [74, 78, 82 S, (pyńdina [82 M]), [88], *miša* 'mięta' [74], *mišna*, *mišna* [75] *porybić*, *porybuno* (o pogięciu kosy) [72], *kakš se* 'anie sie' (o kosie) [91], *kacki vyraxmyciya* 'wybiła, pozabijała' [88], *poock* 'nieudany bochenek' [82], *modłica* [78]. Przed szczelinową usłyszano też: *ksišyjo* [82], *iizyk*, *ksišyjo* [95].

Zauważmy, że prawie wszystkie przykłady (z wyjątkiem jednego) dotyczą nosówki przedniej. Ciekawe są zwłaszcza formy z punktów [75] i [88] jako położonych w zachodniej części badanego obszaru. Teren nadpilicki nie wyróżnia się już częstszym występowaniem tych reliktyw.

Na szczególną uwagę zasługuje forma *vymišać* 'wymieszać' [82], w której da się prześledzić skomplikowany rozwój rezonansu nosowego. Punktem wyjścia było tu *e*, które następnie uległo nazali-

zacji, zapewne wskutek hiperpoprawnego zastępowania *e* przez *ǫ* (*vymǫsac* lub *vymiǫsac*). Ponieważ [82] (Milejowiec) to wieś, w której całkiem niedawno panowała wymowa beznosówkowa, przedstawiony proces musiał zajść w niezbyt odległej przeszłości, w trakcie wycofywania się tej wymowy. Następnie doszło do wtórnej denazalizacji (*vymiǫsac* $\approx$ *vymiśsac*) będącej w takim razie zjawiskiem zupełnie nowym: denazalizacji uległa tu już nie samogłoska nosowa, lecz *ǫ*. Być może również przytoczone wyżej formy *miśso*, *ksiżyc* to przykłady takiej późnej denazalizacji, nie wywodzące się od zdenazalizowanych form średniopolskich, lecz powstałe wspólnie wskutek działania substytucji przy zastępowaniu wymowy *e* przez nowszą, uznaną za lepszą - *ǫ* (o zjawisku tym zob. też poniżej, w części dotyczącej barwy nosówek).

Szerzej widać odnoszenie w temacie praesentis czasownika *być*, np. *byde*, *byżeta* [72, 89], *byże*, *bedom* [91], *bede* [91, 93] itd. oraz jako zjawisko zmorfologizowane w zakończeniu bezokolicznika *-nąć* (por. MAGP 260): *vyśungnuć* [75, 89], *vyśungność* [81], *dotknuć* [75], *zamknuć* [82, 89], *uodeckność* [78], *vytoknuć* [82], w tym zwłaszcza w postaci *-nyć*, typowej szczególnie dla Polski centralnej (MAGP 260): *dotknyć* [78, 80, 90, 93], *vyśungnyć* [82], *zasunyć*, *stanyć* [88], *popuknyć* [95]. Spotyka się też bezokoliczniki bez tej zmiany, np. *dotkność* [72], *zamkność*, *pǫpomność*, *uaność* [81], *ockność se* [81 M], *vyżnuć*, *śianuć*, *vyżbignuć*, *dotknuć* [82], *kfitność*, *śongność* [89], *vyżność* [88].

Należy zauważyć, że owe formy na *-oć*, *-uć* to prawie wszystkie znalezione dziś przykłady denazalizacji nosówki tylnej. Spozza tej kategorii pochodzi tylko *modlica* [78]. Obserwujemy tu więc stan podobny do średniopolskiego, kiedy to zdarzało się, że denazalizacji ulegała tylko nosówka przednia¹.

Podobnie jak formy odnoszone, również formy z nosówkami wtórnymi cofają się. Wymowę *tapól*, *tapór*, *taporzysko* notuje się obecnie nie w kilkunastu punktach jak w GPC, lecz tylko w kilku: *tompur*, *tompul* [81 S] (*topur*, *topul* [81 M]), *tompole*, *tompur* [78], *tumpur*, *tumporek* [82] (też u pokolenia średniego), *tompoży-sko* [78, 89, 95], a więc tu i ówdzie w części wschodniej badanego obszaru. Natomiast bez zmian utrzymuje się w części połud-

¹ W. K u r a s z k i e w i c z, *Studia nad polskimi samogłoskami nosowymi*. I. Rezonans nosowy, Kraków 1932, s. 136 i n.

niowej (por. MAGP 310, GPC 19) wymowa *krynt*: *krynt*, nom. pl. *krynty* [89, 90, 93, 95], *krent* nom. pl. *krendy* 91, *kyntobina* [89, 90, 93, 95], *krendovńica* [91]. Często jest zapewne mięszad: *wymięsad*, *pýmęsam* [72], *męsam* [78], *męsa* [81], *męsali* [88] (przykładów jest mało, bo wyraz ten nie był ujęty w kwestionariuszu) oraz *angrest*: *angrest* [72, 78, 89], *angryst* [90, 94], *angrys* [88, 91, 93], *angres* [82] obok *agrest* [74, 75, 80, 81, 89], *agres* [95] - notowane również w punktach, w których nie notowała takich form M. Kamińska.

Poza tym wtórna nosowość wystąpiła w formach odosobnionych: *iżyny* [82 S], *izyny* [90, 93], *moxyznad* 'okiełznać' [82], *oxęznad* [81], *oxyznad* [89], *moxyznamo se* [90], *możendle* [78], *mozyngle* [90], *vaşqxa* [72, 80], *vaşqxa* [75], *męga* [72], *jęszurko* [91], *gorsynt* [95 S, M] - a więc w punktach rozsianych z rzadka na całym obszarze między Wartą a Pilicą.

O dwóch tylko wyrazach powiedzieć można, że szerzą się ich formy z wtórnymi nosówkami pod wpływem języka ogólnego. Są to wyrazy *między* i *saczęka*. Nosówka w *między* jest dziś powszechna, tylko w [91] zanotowano obecnie *męzy*, które Stieber słyszał jeszcze w kilkunastu punktach (IG 19).

Przed spółgłoskami płynnymi. W formach czasu przeszłego czasowników typu *wziąć* zjawiskiem bardzo częstym jest denazalizacja nosówki oraz unosowanie następujących po niej *l*, *ź*, czyli przejście ich w *n*: *vşon* [72, 78, 80, 81, 89, 90, 93], *vşena* [72], *vşina* [89, 91], *vşyna* [78], *vşini* [72, 80, 81, 89, 91], *facon se*, *şonem*, *pşynaşon*, *şiny* 'cięży' [72], *şacyńi*, *şeno se*, *şăşun*, *otşun* [78], *vyşini*, *şini* [80], *moşocun*, *se şăşyno*, *şacońi*, *şyni* [88], *şnegu nadyno* [81], *moşon*, *şon* [89], *roşcin* 'rozciął', *şacyńi* [91] i in. Wymowę tę za powszechną uznała M. Kamińska (GPC 20). Dziś jednak w języku pokolenia najstarszego zdarzają się już formy z *l*, *u*: *vşou*, *vşeya*, *vşu*, *vşycaş* [81], *şapou*, *vşou* [75], *şeyo se*, *vşelimy* [78], *şou* [81], *vşyca* [80, 88], *moşil'i* [91]. U pokolenia średniego formy takie już przeważają, np. w [91] notowano jako typowe *vşiu*, *vşil'i* itp. Rzecz jednak nie jest jeszcze, jak się zdaje, ujednoliczona; formę *şyni* 'żeli' można w [91] usłyszeć również od ludzi w średnim wieku. Wymowa przez *u*, *l* upowszechnia się zapewne przede wszystkim w wyrazach często używanych i znanych informatorom z języka ogólnego.

W formach czasu przeszłego czasowników z sufiksem *-nq-*, *-nę-*

na miejscu nosówek pojawia się przeważnie samogłoska *y*, co tłumaczyć należy analogią do typu *był, byli*, nie jest to więc zjawisko czysto fonetyczne². Oto przykłady: *zůvignyyu* [75, 80, 90, 93], *śóuŋnyyo śe* [78], *pševinyyam* [81], *zesunyli, vyfnyny, zŋinyyo* [88], *stanyyo, ŋinyli* [91], *utknyy, sfinyyo śe* [95]. Niekiedy zjawia się w tej pozycji *o* lub *e*: *śurnoy* [72] *zapnyneym* [88] itp., w czym można widzieć bezpośredni lub pośredni rezultat oddziaływania języka ogólnego.

W wygłosie. Na całym badanym obszarze ulega odnosowieniu wygłosowa nosówka przednia, np. 1. sg. *klepe* [72, 74, 78, 80, 90, 93, 94], *klepe* [89], *sa pazuye* [72, 74, 75, 78, 80, 89, 94, 95], *śele* [72, 74, 75, 78, 80, 81, 82, 88, 89, 90, 91, 93, 94] itd. Wyjątków od tej reguły nie stwierdzono. Taki sam stan odnotowano w IG 20, GPC 20, MAGP 274, 275.

b. Wymowa rozłożona

Przed spółgłoskami zwartymi. Zjawiskiem powszechnym i nie wywołującym żadnych zmian w ciągu ostatnich kilkadziesiąt lat jest rozłożenie samogłosek nosowych przed zwartymi (por. IG 17, GPC 16, MAGP 256, 258), np. *gouomp, vontek, koŋšel, yonka, zymby, gŋynda, pyńcina, vyŋgey, ryŋkof*. Większa ilość przykładów i lokalizacja podana jest w dalszej części artykułu.

Przed spółgłoskami szczelinowymi. Rzeczą nową jest natomiast pojawienie się dość licznych przykładów rozłożenia przed spółgłoskami szczelinowymi. Z. Stieber nie wspomina o takim zjawisku, zaś M. Kamińska wyraźnie stwierdza, że rozszczepienia w tej pozycji nie ma (GPC 19). Tymczasem obecnie zanotowano nieco takich form, co prawda bardzo rzadkich: *mino* [74, 75, 78], *zalenzone* (o jajkach), *zavinzovane, ślunske, yopanski* [78], *gonzefka, vomvus, vomvoŋate pola, cinzeise* [72], *pińśc* [81 S], *veŋziŋ, veŋzeŋ* [81 M], (*vŋziŋ* [81 S!]), *vyŋze* [95].

Jak widać, rozłożenie zachodzi częściej tylko w wyrazie *mino*, w którym w ostatnich czasach wycofało się *e /y/* na rzecz samogłoski nosowej (zob. wyżej). Rozłożenie zapewne szerzy się obecnie - szczególnie wymowna jest pod tym względem sytuacja w [81], gdzie *ŋ* mamy u starszego, a *eŋ* u młodszego informato-

² Por. A. Strokowska, *Pogranicze językowe wielkopolsko-mazowieckie, tóđ 1978, s. 116.*

ra. Źródłem tego zjawiska jest zapewne uznanie wymowy rozłożonej za lepszą od wokalicznej - nie tylko przed zwartymi, ale i przed szczelinowymi. Byłby to więc przejaw działania tendencji hiperpoprawnościowej. Należy jednak pamiętać, że i dawniej notowano rozłożenie w tej pozycji w gwarach centralnej Polski, było to jednak zjawisko bardzo rzadkie, por. MAGP 257 w punktach [42, 43a, 44]; 264 w punktach [44, 4]; 265 w punkcie [43a]; 267 w punkcie [42].

Warto zauważyć, że grupy spółgłoskowe *ns*, *mv* występują też w wyrazach obcego pochodzenia, np. *kredens* [72, 74], *kredyns* [75, 81, 89, 94, 95], *komvajn* 'kombajn' [81]. Szczególnie ostatnia forma jest znamienna, dowodzi bowiem, że grupa *mv* pojawiła się niedawno. Grupy typu nosowa + szczelinowa o tym samym miejscu artykulacji dostały się do gwar nie tylko wraz z przejściem wyrazów obcych, ale mogą się obecnie wytworzyć niezależnie od obcych wpływów, drogą wewnętrznego rozwoju gwary, choć nie bez oddziaływania normy ogólnopolskiej.

W wyrazach *sąsiek* i *sąsiad* na miejscu nosówki występuje nadal (por. IG 21, MAGP 271) grupa dwufonemowa jako rezultat skojarzenia z zaimkiem *sam*. O ile jednak w wyrazie *sąsiek* jest to niemal powszechne, to wyraz *sąsiad* bywa częściej wymawiany z nosówką: *somsęki* [72], *somsęk* [74, 75, 78, 80, 81 s, 88, 89], *sunsęk* [82, 91] (obok *spsęk* [81 M]), także *sońsęk* [74] - forma według MAGP 274 właściwa raczej Polsce wschodniej: *somsot* [72, 80, 88, 89, 93], *somsat* [81, 90], *sunsat* [78], *sunsot* [82, 91], *sunsot* [95] obok *spsat* [75], *spsot* [94]. Wymowa ogólnopolska oddziaływała tu więc na wyraz często używany w języku literackim, natomiast żadnego wpływu nie wywarła na nazwę przedmiotu znanego tylko w gospodarce wiejskiej.

Zjawiskiem nowym jest rozłożenie na *i* + *ɨ* typu *miśo*, *kśiżyc* w [82] (zob. wyżej, gdzie podano próbę wyjaśnienia genezy takiej wymowy jako powstałej wskutek unikania uznanych za gorsze form *mieso*, *kśeżyc*). Wymowę podobną (*o* + *ɨ*) zanotowała M. Kamińska w GPC, ale jako kontynuant nosówki tylnej (obecnie form takich nie zanotowano). Widzimy zatem, że działa siła na razie tendencja do zastępowania samogłosek nosowych przez grupy samogłoska ustna + samogłoska niezgłoskotwórcza: *o* przez *ou*, *i* przez *ii*. Sprawą dalszych badań jest stwierdzenie, czy tendencja ta ma szansę rozwinięcia się. Na razie jej zasięg leksykalny i geograficzny jest bardzo mały.

W wygłosie. Rozłożenie wygłosowej nosówki tylnej jest powszechne, np. *śekirom* [72, 74, 80, 89, 90, 93, 94], *tańcućam* [72, 80, 89, 90, 93], *tańdom* [94], *tańdum* [75] itd. To samo stwierdzono w IG 20, MAGP 277, 278, 280, 281, GPC 20. Jeżeli czasem słyszy się *-ɔ*, to zapewne jako wynik wpływu polszczyzny ogólnej, choć można w tym widzieć i archaizm. Tak jest np. w [80], gdzie jedna z informaterek od czasu do czasu używała form z *-ɔ*, np. *gurp* obok *gurom*. Punkt [80] (Parzno) to zresztą wieś, w której gwara zachowana jest dość słabo.

Podsumowując rozważania na temat rezonansu nosowego stwierdzamy istnienie następujących tendencji:

1. Zastępowanie form beznosówkowych przez formy z rozłożeniem - nie tylko w pozycjach takich, jak w języku literackim, ale też przed szczelinowymi; nie tylko przez grupy typu AN, ale też przez grupy typu samogłoska ustna + samogłoska niezgłoskotwórcza.

2. Zastępowanie form typowo gwarowych przez ogólnopolskie.

Obie te tendencje dają rezultaty widoczne i powszechne wówczas, gdy nakładają się - np. rozłożenie przed zwartą; jeśli są sprzeczne, rezultat jest słabo dostrzegalny - np. rozłożenie przed szczelinową.

c. Wartość ustna

Przednia samogłoska nosowa. Zdzisław Stieber stwierdził na całym badanym obszarze wartość *y*, *ɨ* zaś zdarzającą się z rzadką wymowę *ɛ* określili jako wynik wpływu dialektu kulturalnego. Jedynie w wygłosie nosówka ta miała zawsze wartość *e* (IG 15-16). Ponadto można było dostrzec różnicę geograficzną: *petnaśce*, *beże* na wschodzie, *pytnaśce*, *byże* na zachodzie (IG 17). Według Marii Kamińskiej w wymowie starszego pokolenia panuje *y*, *ɨ*. Wyjątek stanowią niektóre wyrazy z *ɛ* spotykane zwłaszcza na terenie nadpilickim, gdzie do niedawna panowała wymowa beznosówkowa. Pokolenie młodsze ma już wymowę *ɛ* (GPC 14).

Obecne badania dowodzą, że wymowa *y*, *ɨ* trzyma się nadal, choć z wyjątkami, których występowania nie sposób wyznaczyć izoglosami. Zjawisko to uwarunkowane jest może leksykalnie. Tak więc np. zwięzony kontynuant nosówki słyszy się niemal powszechnie w wyrazach: *dymby* [72, 75, 78, 81, 82, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95] (*demby* [80, 81 M]), *kryńci se* [72, 74, 75, 78, 82, 89, 90, 93, 95], (*kreńci*

še [81]), nom. pl. *kšingze* [78, 81, 82, 89, 90, 91, 93, 94, 95], gen. sg. *kšingza* [72, 80] (gen. pl. *kšenzgy* [91], sg. *kšenzga* [81 M]), *mintke* [72, 74, 78, 80, 88, 90, 93, 94], *mynke* [89], *mihke* [89], *mintko* [81] (*mentke* [74, 91]), *minta* [72, 74, 75, 78, 81, 82, 90, 93, 94, 95], *mynta* [88, 89, 91] (*menta* [80, 81 M]), *paicyncyna* [75, 78, 82, 89, 93, 94, 95], *paincyna* [90], *paicyncyna* [72, 88, 91], (*paicyncyny* [74, 80]), *pynto* [72, 74, 75, 78, 81, 82, 89, 90, 93, 94], *pyntacka* [82, 91, 95] (*pento* [80, 81 M, 75], *pentacka* [88]), *pynta* [72, 75, 78, 80, 81, 82, 93, 94], *pyynta* [88], *pynta* [88, 89, 91], *pyntka* [75, 78, 81, 90], *pyntka* [89] (*penta* [80]), *prošinta* [72, 74, 78, 80, 81, 82, 88, 89, 90, 94, 95], (*prošenta* [81 M]), *rynkof* [82, 89, 90, 91, 93, 94, 95], *rynkaf* [80, 81, 88], *rynkovy* [72], (*renkaf* [75, 81 M], *renkof* [78]), *synğa* [75, 78, 81, 88, 89, 90, 93, 94, 95], *synğo* [72] (*seńga* [80, 81 M]), *spryżynufka* [72, 74, 78, 80, 82, 90, 93, 95], *spryżynufka* [89, 94] (*spreżynufka* [81]), *tyńca* [72, 82, 90], *tyńča* [75, 78, 88, 89, 91, 94], *tyńčo* [93] (*tenca* [80], *tenča* [82 M]), *vyńđerki* [72, 74, 75, 78, 81, 82, 89, 90, 93], (*vyńđerki* [80, 81 M]), *vyntka* [72, 81, 82, 88, 89, 90, 93, 94, 95], (*ventka* [74, 80, 91, 81 M]), *vincy* [72, 75, 80, 82, 88, 90, 91, 93], *úincy* [89, 91] (*vency* [81]), *zymby* [72, 75, 78, 80, 81, 82, 88, 90, 91, 93, 94, 95] (*zemby* [74, 80, 81 M]), *zińc* [72, 75, 78, 88, 89, 90, 93, 94], (*šeńc* [80, 81 M, 91]).

W niektórych wyrazach wymowę *ę* słyszy się może nieco częściej. Sprzyja jej zapewne pozycja po spółgłosce twardej: *uobrenč* [80, 88, 91, 95], *uobrenč* [81 M], *gženda* [74, 75, 78, 80, 81 M], *veńgey* [74, 78, 80, 81 M, 91, 94], *veńgiđyo* [75, 81, 88, 91].

Ogólnie rzecz biorąc panuje nadal stan podobny do opisanego przez M. Kamińską, z tym jednak, że wymowa *ę*, a więc równa ogólnopolskiej, jest dziś nieco częstsza. W tych wsiach, gdzie przebadano dwa pokolenia, sytuacja nie zawsze jest jednakowa. Dla przykładu: słuchając głośnych rozmów między kobietami mniej więcej trzydziestoletnimi z udziałem kobiety sześćdziesięciosześcioletniej w Wiewcu [88], mogłem zauważyć, że wymowa *ę* jest typowa. Te same młode kobiety w rozmowie ze mną miały już zawsze *ę*. Wynika z tego, że przynajmniej niektórzy przedstawiciele pokolenia średniego potrafią tam w sytuacji oficjalnej stosować wymowę ogólnopolską, choć na co dzień mówią tak jak rodzice. Z kolei w Prusicku [91] podczas bardzo żywej rozmowy przeradzającej

się w spór, trzech mężczyźni; osiemdziesięcioletni, jego pięćdziesięciodwuletni syn i dwudziestokilkuletni krewny - wymawiali tak samo kontynuant nosówki przedniej, mianowicie *y*. Działo się tak mimo mojej obecności i mojego udziału w rozmowie. Podobnie w [82] i [95] przedstawiciele obu pokoleń mają nadal wymowę *y*, *i*. Inaczej jest np. w Parznie [80], gdzie bardzo częsta jest wymowa *e*, nawet u ludzi najstarszych, choć M. Kamińska słyszała jeszcze powszechne *i*, *y* u osób, które dziś już nie żyją. Natomiast w [81] ujawniła się wyraźna różnica między pokoleniami, co w przedstawionym wyżej materiale niejednokrotnie się zaznaczyło. Wymowę równą ogólnopolskiej ma tam pokolenie średnie.

Osobnym zagadnieniem jest wartość ustna zdenazalizowanych kontynuantów nosówki przedniej, obecnych w zasadzie tylko w wymowie ludzi najstarszych. Jak wynika z podanego uprzednio materiału, bywa to również *e* albo *y*, *i*, przy czym wyłącznie *e* w *pšesl'ica*, *pšesyo*, *pečina*, *medlica*, natomiast *i*, *y* w *miso* (*myso*, *miso*), *ičmiń*, *mita* *iizyk*, *kšižyc* (*kšižyc*), *porybic*, *wykawic*, *vuxax-myšic*. Stieber podejrzewał, że denazalizacja *e* $\geq$ *e* pochodzi z okresu starszego niż denazalizacja *y*, *i* $\geq$ *y*, *i* (IG 19). Wśród cytowanych wyżej form jest taka, która nosi znamiona późnej denazalizacji: *vymišic* [82]. My ze swej strony zauważmy, że wąskie kontynuanty nosówki występują po spółgłoskach miękkich *i*/*y* lub półotwartych, natomiast *e* - po twardych właściwych. Jest więc prawdopodobne, że odgrywa tu rolę sąsiedztwo fonetyczne. O barwie nosówki przed *l*, *ž* i w wygłosie była już mowa wyżej.

Wymaga jeszcze omówienia zakres występowania *y*, *i* w zależności od pozycji. Maria Kamińska wyznaczyła izoglosę *y* na południowy zachód od punktów [71, 75, 79, 84, 89, 92], stwierdzając ponadto, że *y* występuje przed twardymi spółgłoskami, natomiast między palatalnymi powszechne jest *i* (GPC 14-15, tak samo IG 16). Istotna jest więc konstatacja, że formy z *y* występują na północny wschód od tej linii w [89], np. *myso*, *myŋke* 'miękkie', *mynta*, *pyntka*, *vyncy*, *pynta*, *vynkša*, *myngy* i in. Również po *i* słyszy się *y* na północnym wschodzie, np. *iizyk*, *iynčmennc*, *pa-iyncyna* [72], *iynčmiń* [72, 89] - por. tak samo w GPC 15.

Refleksów archaicznej wymowy *q* typu *vantka*, istniejących jeszcze ok. 1960 r. (GPC 16), dziś nie zanotowano. Wtórna nosówka *e* na miejscu grupy *an* w wyrazie *pedrak*, która dowodzi pośrednio dawnej wymowy *q*, notowana jest w wielu punktach: *pyndrok*

[82, 88, 90, 94], gen. pl. *pyndrakuf* [75], *pendrale*, *pendraiki* [80] - także w takich, w których nie zapisała ich Kamińska [75, 80, 82, 88, 93]. Przyczyną szerzenia się tej wymowy jest z pewnością polszczyzna ogólna. Archaiczną grupę *an* widać w formach *pandrole* [72], *pandrok* [78, 79], *pandraiki* [80], *pandrok* [89, 91], *spandroki* [95] - w zasięgu takim jak w GPC 15.

Wobec tego, że wymowa *pedrak* nie jest stabilna i może być zapożyczeniem z języka ogólnopolskiego, nie można na jej podstawie wnioskować o istnieniu wymowy *q* w konkretnych gwarach między Wartą a Pilicą.

Tyłna samogłoska nosowa. Według Stiebera w Sieradzkim wartość *q* "jest bardzo powszechna, a we wschodniej części obszaru nawet stanowczo przeważa nad *q̄*, *ū*". Zwężenie do *ū* zaszło zwłaszcza w Wieluńskim, na pozostałym terenie było wyjątkowo i lekko ograniczone (*gżuńżel*, *iundro*, *uncyska*, IG 17). Kamińska nie potwierdziła tego spostrzeżenia, zauważywszy, że tylko w wyrazie *wątor* *ū* spotyka się częściej na zachodzie, a *q* częściej na wschodzie. Jednak nawet różnice w wymowie tego wyrazu nie pozwalają wyznaczyć izoglosy. Poza tym wyraźnie przeważa *q*, które zapewne zupełnie się upowszechni (GPC 16-17). Materiał zebrany obecnie ukazuje jednak dość mocną pozycję wymowy *ū*, która być może nawet wypiera *q*. Wynikałoby to np. z porównania zasięgów wymowy *żopa*, wg GPC zupełnie powszechnej, gdy dziś notuje się też *żupa* [89, 91, 94], *żupa* [82]. Podobnie */-v̄zad* słyszy się dziś w punktach [82, 89, 94], w których GPC wykazują */-v̄zad* (GPC 17). Należy jednak pamiętać, że nadal występują wahania *q* // *ū* nawet w tym samym wyrazie i u tego samego informatora, np. *gżońżel* // *gruńżel*, *końżel* // *kuńżel* [91], *zajono* // *zajuno* [72] i in. Toteż trudno tu mówić o wypieraniu jednego typu wymowy przez drugi - raczej jest to stałe wahanie - widoczne tu od dawna.

Wąski kontynuant nosówki przeważa obecnie w południowo-zachodniej części obszaru [88, 91, 94] - a więc podobnie jak w czasie badań Stiebera. Na pozostałym terenie przeważa *q*. Zakres tej przewagi bywa różny - prawie bezwyjątkowo notowane było *ū* w [82 i 94], zaś *q* np. w [72 i 81]. W pozostałych punktach rozchwianie było wyraźniejsze.

Oto przykłady: *domp* [72, 74, 75, 78, 80, 81, 88, 90, 93, 95], *dump* [80, 82], *drońgi* [80, 81, 88, 90, 91, 94], *druńgi* [75, 82, 89], *goūomp* [72, 81, 89, 90, 93], *goūump* [74, 75, 78,

82, 88, 91, 94], *gřonǰel* [72, 74, 78, 81, 88, 90, 91, 93, 95], *gřonǰil* [80], *gronǰel* [75], *gřunǰel* [82, 89], *grunǰel* [91], *gřinǰel* [94], *χrabǫše* [72], *χrabǫse* [74, 75, 78, 89, 90, 93], *χrabȳse* [94], */jastra/omp* [72, 74, 75, 80, 81, 90, 93, 95], *jastra/wmp* [78, 82, 88, 89, 91, 94], *kačontko* [75, 80, 81, 88, 90, 94, 95], *kacuntko* [78, 81, 89], *konǰel* [72, 74, 75, 78, 80, 81, 88, 89, 90, 91, 93, 95], *kunǰel* [82, 91, 94], *konǰol* [74, 80, 89, 90, 91, 93], *konǰul* [75, 78, 81, 88, 94], *kunǰul* [82], *kěonc* [72, 75, 78, 80, 81, 90, 93, 94], *kěunc* [82, 88, 89, 91, 95], *uonǰka* [72, 74, 78, 80, 81, 90, 93, 95], *uunǰka* [75, 82, 88, 91, 94], *paionǰk* [72, 75, 80, 89, 90, 93, 95], *paionǰk* [74, 78, 82, 88, 91, 94], *ponǰtek* [78, 80, 81, 95], *punǰtek* [72, 75, 82, 89, 90, 93, 94], *vontor* [72, 74, 80], *vontor* [75], *vontur* [89, 93, 95], *v ontože* [94], *vuntor* [78, 82], *vuntur* [82, 88, 91], *vontroba* [72, 75, 80, 81, 88, 89, 90, 91, 93]; *vuntroba* [78, 82, 94], *zaiǰono* [72, 74, 80, 81, 89, 90, 93, 95], *zaiǰuno* [72, 78, 82, 94], *zomp* [72, 75, 80, 81, 90, 93], *zump* [82, 88, 89, 91, 94, 95] i inne. Istotnych różnic międzypokoleniowych nie stwierdzono.

W pozycji wygłosowej kontynuanty nosówki tylnej mają postać *-om* lub *-um*. Barwa ich jest z reguły taka, jak w śródgłosie, np. *paionǰk*, *vontor* i *úisom*, *śekirom* [72], *paionǰk*, *zump* i *piuum*, *siuumum* [91]. Prostej odpowiedniości jednak nie ma, bo w obu pozycjach występują wahania *om:um* (w [72] i [91] częstsze w wygłosie). Tylko w [94] rysuje się dość wyraźna różnica między śródgłosem, w którym częstsze jest *u*, a wygłosem, gdzie przeważa *-om*: *metuom*, *konǰkom*, *śekirom*, *iiguom* itd.

Inne przykłady: *kionǰkom* [74, 78, 89, 95], *konǰkom* [80, 81], *kanǰkom* [75], *kunǰkum* [82, 88], *kiunǰkum* [91], *iiguom* [72], *iiguom* [74, 78, 91, 94], *iguom* [75, 81, 89, 90, 93], *iiguom* [82], *iguom* [88], *metuom* [72, 74, 78, 88, 90, 91, 93, 94, 95], *motuom* [75], *metuum* [74, 82], *piuum* [72, 78, 81, 89, 90, 93, 95], *piuum* [74, 75, 80, 88, 91], *reǰocom* [72], *reǰocom* [78, 90], *reǰoobom* [89], *reǰotaiom* [93], *reǰocum* [82], *śekirom* [81, 88], *śekerum* [75], *śikirom* [82], *śekirum* [91], *tańcuom* [72, 80, 81, 89, 90, 93], *tańcom* [94], *tańcuum* [82], *tańdum* [75] itd.

Jak już wspomniano, zdenazalizowanymi kontynuantami tylnej nosówki są *o* i *u*, jednak przykłady dotyczą prawie wyłącznie czasowników na *-nǫd*, gdzie na barwę samogłoski mogły oddziaływać

analogie morfologiczne do form typu *bux* itp. Jedyne poza tym przykłady odnoszenia, *mod'lica* [78], ukazują barwę *o*.

W sumie stwierdzamy, że barwa samogłosek nosowych nie uległa w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat istotnym zmianom. Daje się zauważyć wpływ wymowy ogólnopolskiej wyrażający się w zastępowaniu *ź*, *ż* przez *ę*, jednak nie jest to wpływ silny - uwidacznia się on najczęściej w sytuacji oficjalnej, więc w gruncie rzeczy nie dotyczy gwary.

2. SAMOGŁOSKI USTNE PRZED SPÓŁGŁOSKAMI NOSOWYMI

Samogłoska *a*. Według M. Kamińskiej (GPC 56-7) dawne *āN* przeszło na badanym obszarze w *oN*, rzadziej w *uN*: zamieszczona w książce mapa pokazuje, że wymowa *barun*, *boćun*, *bunt* występuje przeważnie na południowym zachodzie (punkty [83, 88, 91]) i w punkcie [82]. Podobny obraz przedstawia mapa 283 w MAGP.

Obecnie wymowa *uN* trzyma się wciąż na tym samym mniej więcej terenie: *barun* [89, 91], *barūn* [94], *boćun* [82 S], *bunt* [72, 74, 81 S, 82, 88, 91, 94], *maślun'ka* [82], instr. sg. *kiu'kum* [82, 88], *kiū'kum* [91], *kalun'ka* 'kalenica' [82, 91], *barańun'ka* 'czapka z baranka' [88], *prośhun'ka* 'prosta słoma' [91], *keżun'ka* 'maślnica' [91], *do kolun* [72, 88], *pańintum* [82, 91], *pańyntum* [88], *zańisum* [72], *furmun* [91], *tutechica* 'tancerka' [72] i in. Najszerszy zasięg ma więc *uN* w wyrazie *bant*, poza tym jest sporadyczne. Nie jest wykluczone, że *bant* został zapożyczony przez tutejsze gwary już z samogłoską *o*, tj. w postaci *bont*, po czym przechodził te same przekształcenia, co *oN* etymologiczne (zob. poniżej).

Nadal spotyka się inny zwięziony kontynuant *ā*, mianowicie *o*. Jednak wymowa taka cofa się, wypierana przez *aN*, zgodnie z wymową ogólnopolską. Oto przykłady: *baron* [72, 80, 88, 93], ale częściej *baran* [74, 75, 78, 81, 82, 90], *boćon* [72, 75, 90, 93, 94, 95], *boćan* [74, 78, 80, 81, 82, 89, 91], *kšon* [72, 74, 78, 90, 94, 95], *kšan* [75, 81, 82, 88, 89, 91], *xšan* [80, 89, 93], *maślun'ka* [72, 80 S, 90, 93, 95], *maślun'ka* [74, 78, 81, 88, 91, 94], *maślanka* [75, 80], *targun'ka* 'słoma targana' [72, 90], *targun'ka* [74, 78, 93], *targanka* [75, 80], *szmek* [89, 94], *zamek* [72, 74, 75, 78, 80, 81, 82, 88, 91]. Dłużej trwa wymowa *oN* w wy-

razach *bont* [75, 78, 80, 81 M, 88, 90, 93] (wymowy *bant* nie zanotowano), *kionka* [72, 74, 78, 89], *kiżonka* [75, 90, 93], *koŋka* [80, 81, 94], (*kaŋka* [75, 80]), *kałoŋka* [72, 78, 80, 81, 82 M, 88, 89, 94, 95] (*kałaŋka* [88]). Izoglosy dzielącej *oN* od *aN* nie da się przeprowadzić. Typ *baran*, *bočan*, *-anka* pojawia się na całym obszarze, we wszystkich punktach, choć z różnym nasileniem i w różnych wyrazach, niewątpliwie pod wpływem języka literackiego i być może przy udziale analogii do form kontynuujących *āN*. O istnieniu tendencji do zastępowania *oN*, *uN* przez *aN* świadczą formy hiperpoprawne: *tšan* 'trzon pieca chlebowego' [88], *kretan* [72, 89], może też *uamek* 'międlica' [80] (por. także *uomek*).

Rozwój samogłoski $\bar{a}$ przed spółgłoskami nosowymi wykazuje z grubsza zgodność z rozwojem dawnej długiej nosówki, jednak zachodzi tu też pewna wyraźna różnica. W obu wypadkach zwężenie artykulacji dało przeważnie barwę *o*, np. taki sam rezultat widzimy w wyrazach *uoŋka* i *maśłoŋka* [72, 80, 90, 93, 95]. W obu wypadkach zdarza się rzadziej barwa *u*, np. w [82] (*uoŋka* i *maśluŋka*), [91] (*uoŋka* i *kiżuoŋka*) - zwłaszcza na południowym zachodzie badanego obszaru. Jednak zgodność rozwoju $\bar{a}$ i $\bar{a}N$ została obecnie zaburzona wskutek szerzenia się wymowy *aN* pod wpływem polszczyzny ogólnej.

Dawne $\bar{a}$ kontynuowane jest przed spółgłoskami nosowymi bez zmiany barwy (tak samo wg MAGP 282, GPC), np. *drewniane* [72, 74, 75, 78, 80], *żęźwane* [89, 94], *uāna* [75, 78, 80, 89, 93, 94], *kolano* [72, 75, 78, 80, 88, 89, 90, 91, 93, 94]. Wyjątkowa forma *koluno* [88] musiała powstać przez analogię do gen. pl. *kolun*.

Samogłoska *e*. Na całym badanym terenie *e* zwęża się przed *N* przechodząc w *i*, *y*. Nie ma pod tym względem wyraźnych różnic w stosunku do stanu stwierdzonego w MAGP 284 i GPC 61.

Zwężenie jest powszechne m. in. w wyrazach: *podyma* [75, 80, 81, 82, 83, 89, 90, 91, 93, 94], *dynica* [72, 75, 78, 80, 88, 91], */jęca/miń* [72, 74, 75, 78, 80, 82, 88, 89, 91, 94], *żiń* [72, 75, 78, 80, 81, 89, 90, 93, 94, 95], *ięsiń* [72, 74, 75, 78, 80, 81, 89, 90, 93, 94], *time* [72, 78, 80, 81, 89, 90, 93, 94], *ni ma* 'non est' [72, 78, 80, 88, 89, 90]. Prawie powszechne (z nikłymi wyjątkami) jest zwężenie w wyrazach i formach: */bę/byn* [72, 78, 80, 81, 82, 88, 89, 91], (*bymben* [75]), *boxyń* [72, 78, 95], *boxynek* [74, 75, 81, 82, 88, 89, 90, 91, 93,

94] (*boxen* [80]), *śimny* [72, 75, 78, 80, 81, 82, 88, 90, 91, 93, 95], *śymny* [89], (*śemny* [74]), *śinke* [72, 74, 75, 81], *śinke* [75, 78], (*śeńke* [81 M]), *śin* [72, 78, 81, 89, 90, 93, 94, 95] (*śen* [75, 80]); *żezynie* [72, 74, 78, 81, 82, 88, 89, 90, 91, 93] (*żezeńe* [75]), *kamiń* [72, 74, 75, 78, 80, 81, 82, 88, 90, 91, 93, 95] (*na kamińax* [74]), *kamińok* 'garnek kamienny' [72, 74, 80, 81, 89, 95], *kamińok* [82, 88, 90, 93] (*kamińak* [75]), *kšymin* [75, 89], *kšemin* [74, 78, 81, 89, 90, 94] (*kšymen* [80]), *pińek* 'pień do rąbania drewna' [72, 75, 78, 80, 81 s, 89, 90, 91], *pińek* [74, 88] (*pińek* [81 M]), *podniebińe* 'sklepienie pieca chlebowego' [75, 81, 88, 90, 91, 93, 94] (*podniebene* [80]), *śinhe* [72, 74, 78, 80, 81, 88, 89, 90, 91, 94, 95], (*śeme* [80, 81 M]), *śin* [72, 74, 75, 78, 80, 81, 88, 89, 90, 91, 93, 94] (*śen* [81 M]), *śerpiń* [72, 75, 78, 80, 89, 90, 93, 95], *śirpiń* [89, 94] (*śerpen* [81]), *tyżin* [72, 75, 78, 80, 90, 89, 93, 95, 88, 91] (*tyżen* [80, 81 M]), loc. sg. *żedni* [72, 74, 82, 88, 89, 95] *żedni* [81 M], gen. sg. *śimi* [72, 74, 80, 82, 88, 90, 91, 93, 94, 95] (*żedni* [75, 78]), gen. sg. *vyńina* [74, 80, 81, 89], *vyńino* [82, 94], loc. sg. *vyńinu* [78, 90, 93] (*vyńina* [81 M]).

Są też wyrazy, w których grupa *eN* spotykana jest szerzej: *amentas* [75, 80, 81], *amentas* [78], *lemeš* [75, 81 M, 82 M], *lemyš* [88], *lemeš* [94], *lemes* [91], *kredens* [72, 74, 95 M], *kredes* [80], *len* [72, 80, 81 M, 82], *len* [80, 88], *lehoja* [74, 78, 82, 90, 93], *mehoja* [72], *drzeń* [75, 80, 91], *drzeń* [80, 91, 81 M], *jeleń* [74, 78, 80, 82, 88], *jeleń* [80], a zwłaszcza *pšenica* (por. GPC 61) [72, 75, 78, 80, 81, 82, 88, 91]. Częste jest też *e* w pierwszej sylabie wyrazu *krzemień* (zob. wyżej).

Formy z *e* występują przede wszystkim w [75, 80] oraz u średniego pokolenia w [81] i (rzadziej) w [82]. Grupa *eN* jest tu wynikiem wpływu języka ogólnego, nie zaś archaizmem. Świadczy o tym wymowa hiperpoprawna: *pecena* 'gruda ziemi' [81 M] (*pecyna* [81 s]).

W końcówce instr. sg. m. powszechne jest *i*, *y* po tylnojęzykowych: *myotkim* [72, 74, 75, 78, 80, 81, 89, 90, 91, 93, 94, 95], *myotkym* [88]. Po innych tematach trafia się *-em*: *śerpem* [81, 88], *śirpem* [94], *spodlem* [80, 89]. Końcówka dat. sg. deklinacji przymiotnikowozaimkowej ma chyba zawsze postać *-ymu*, *-imu*: *starymu* [72], *dobrymu* [75], *starymu*, *każdyemu* [80], *jemu* [89, 90, 93], *jedynemu* [91] itd.

Zwężenie *e* daje *y* po spółgłoskach twardych, między miękkimi *i*, zaś po miękkich *a* przed twardymi w niektórych punktach *i*, w innych *y*. Izoglosę dzielącą wymowę *'iN* od *'yN* wyznaczyła M. Kamińska bezpośrednio na wschód od punktów [83, 87, 88, 91]. Dziś *'y* słyszy się nadal na tym samym obszarze, np. *ły-myś*, *uokynka* [88], *dożynka* [88, 91], ale także bardziej na wschód i północ od tej izoglosy, zwłaszcza w [89] (Kocierzowy): *ły-myś*, *ćymy*, *łyn*, *wym*, *pałyńa* (gen. sg. rzeczownika *palenie*), a także w 72: *spodłym*, *łynek*, *stryżynka*. Podobnie MAGP 284 pokazuje *'y* w punkcie 32, również leżącym na wschód od tej izoglosy.

Grupa *eN* rozwija się w ogólnych zarysach tak samo jak nosówka przednia w śródgłosie: zwięża się do *i*, *yN* z wyjątkami zgrupowanymi w niektórych wyrazach i w niektórych punktach, częściej u średniego pokolenia [80, 81 M].

Wyraz *spencer* może mieć *an* na miejscu *en*: *spencer* [72], *spancyr* [88], natomiast wymowa *franzje* [78, 81], *franzelki* [81] kontynuuje *an* etymologiczne³.

Samogłoska o. Samogłoska *o* przed spółgłoskami nosowymi wykazuje rozwój podobny do $\bar{a}$, jednak zwiężenia do *u* jest tu częstsze. Występuje ono np. w punktach [72, 75, 78, 80, 81, 95], w których $\bar{a}$ zwiężało się w zasadzie tylko do *o*. Stąd biorą się różnice, jakie w tych punktach zachodzą między typem *baron*, *bo-son*, *kiżonka* w typem *kuńcioa*, *kuń*. Różnica między *oN* / $\leq \bar{a}N$ / a *uN* / $\leq oN$ / jest tu jednak niezbyt wyraźna i ogranicza się do niektórych wyrazów - w innych kontynuanty *oN* i $\bar{a}N$ są takie same. W niektórych punktach, np. [82, 90, 93], kontynuanty $\bar{a}N$ i *oN* utożsamiły się: *bośun*, *bunt*, *kiżonka* i *iasun*, *gunt*, *skovrońki* [82], *bośon*, *bont*, *kiżonka* i *ieśon*, *gont*, *skovrońki* [90, 93].

Ponieważ stwierdziliśmy wyżej, że dawna nosówka długa rozwija się na ogół analogicznie do grupy $\bar{a}N$, znaczy to, że doszło gdzieś do zrównania się $\bar{q}$, $\bar{a}N$ i *oN*. Tak jest właśnie w [82, 90, 93], tzn. na wschodzie badanego terytorium, w pobliżu Pilicy, choć i tu stan ten wykazuje pewne zaburzenia wskutek przejmowania wymowy ogólnopolskiej albo wzajemnych wpływów między gwarami. Na zdecydowane twierdzenia nie pozwalają też zauważone już przez M. Kamińską (GPC 66) wahania *uN* // *oN* w tym samym wyra-

³ F. S t a w s k i, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I, Kraków 1952-1956, s. 237-238.

zie i w tej samej wsi, a nawet w ustach tego samego informatora, np. *kuńcice* obok *końcice*, *χomunto* obok *χomonto* [91], *χwuno* obok *χwono* [81] itp.

Na ogół nie ma identyczności między *oN* i $\bar{q}$. Szczególnie znamienym przykładem jest pod tym względem wyraz *chomqt*, *chomqto*, w którym taki sam rozwój *om* i nosówki widać w [82 i 91]: *χomunto*, a także w [74, 80, 81, 88]: *χomont/o/*, natomiast w [72, 75, 78, 90, 91, 93, 95] jest *χomont/o/*, w [91, 94] *χomunto*. Porównując materiał zebrany obecnie z materiałem GPC 66-7 i mapą zbiorczą MAGP 285 stwierdzamy cofanie się wymowy *uN*. Tak np. wyraz *wrona*, notowany uprzednio tylko w postaci *vruna*, dziś słyszany bywa częściej z *o*: *wrona* [74, 75, 78, 81, 89, 90, 91, 93], rzadziej z *u*: *wruna* [72, 80, 82, 88, 94, 95]. Inne przykłady: *brońaki* 'zęby brony' [74, 81 M], *brońaki* [75, 89, 93], *brońaki* [80], *bruńaki* [78, 88, 94, 95], *bruńaki* [82, 91], *bruńaki* [81], *χwono* [72, 74, 75, 78, 80, 81, 88, 89, 90, 91, 93, 94], *χwuno* [81, 82, 94, 95], *jaśon* [72, 75, 80, 81, 88, 90, 93, 95], *jaśon* [74], *jaśun* [82, 91], *jaśun* [78, 94], *jaśon* [89], *pożomki* [75, 80, 81, 89, 90, 93], *pożomka* [95], *pożumki* [72, 78, 82, 94], *peśdonek* [72, 78, 88, 90], *peśdonek* [89], *perśdonek* [75, 80, 81 M], *perśdonek* [81 S], *peśdunek* [82, 93], *peśdunek* [94], *blomba* [72, 74, 75, 80, 89, 90, 93, 94], *blumba* [88], *kombaj* 'kombajn' [72, 74, 78, 80, 89], *kombajn* [75, 80, 81, 90, 93], *komażn* [94], *kōmbaj* [89], *kumbaj* [82], instr. sg. *kumbażnym* [94], *gonty* [74, 78, 80, 89, 90, 95, 81 M], *gunty* [72, 75, 81 S, 82, 91, 94], *tona* [72, 75, 81, 88, 89, 90, 82 M], *tuna* [80, 82 S, 94]. Nie wymienione *o* występuje częściej w wyrazach obcych, choćby nawet tak pod względem fonetycznym zniekształconych jak *kombajn*. Zdaje się, że sprzyja utrwaleniu barwy *o* pozycja *pc* palatalnej niepołotwartej (*pierścionek*, *jesion*, *poziomka*).

Wymowa *uN* utrzyma się mocniej m. in. w następujących wyrazach: *dum* [72, 75, 80, 81, 82, 88, 90, 93], (*dom* [74, 89]), *duńcica* [72, 78, 82, 89, 95], *duńcica* [74, 88], (*dońcica* [80]), *jabuńka* [78, 81, 82, 88, 89, 91, 94, 95], (*jabuńka* [81 M, 90, 93]), *kuńcice* [80, 81, 88, 94, 95], *kuńcice* [72, 75, 78, 82, 91], (*kuńcice* [74, 78, 89, 90, 93], *końcice* [91]), *kuńcyna* [72, 88], (*końcyna* [74], *końcyna* [75, 80], *końcyna* [81 S]), *kuńcynisko* [74, 78, 89, 90, 93], *kuńcynisko* [88], *kuńcysko* [72], *kuńcynisko* [81 M (1)], [82], (*końcynisko* [81 S], *końcynisko* [75, 80]),

kunope [78, 81, 82, 90, 91, 93, 95], (*konope* [75, 80, 81 M, 88, 89]), *kuń* [74, 78, 82, 88, 89, 90, 91, 93, 95], (*koń* [75, 80]), *skovruŋki* [72, 74, 75, 81 S, 82, 90, 91, 94, 95], *skovroŋki* [89] (*skovroŋki* [81 M, 90, 93]), *sleżuna* [72, 75, 81, 82, 88], *sleżona* [89], *sleżuna* [91], (*sleżona* [80, 90, 93, 82 M]). Zauważmy, że większość stanowią wyrazy, w których *oN* występowało po *k*.

Częste jest też *u* w końcówce dat. pl. wyrazu *koń*: *kuńum* [74, 75, 78, 82, 88, 94], *końom* [89], (*kuńom* [72, 81, 90, 93, 95]). Zachowaniu *u* sprzyjało tu obustronne sąsiedztwo nosowych; po innych tematach końcówka ta częściej ma postać *-om*, np. *lużom* [75, 78, 89, 90, 93], *lużum* [82, 88, 91]. Dość częste jest też *u* w wyrazach: *ambuna* [72, 75, 81, 82, 88, 94, 95] (*ambona* [78, 80, 81 M, 89, 90, 91, 93]), *syuŋina* [72, 78, 80, 82, 88, 91], *syuŋina* [89] (*syuŋina* [74, 75, 81, 90, 93, 95]).

Różnice językowe między pokoleniami ujawniły się wyraźnie tylko w Mąkolicach [81]. U najstarszych informatorów słyszy się tam *uN*: *skovrunek*, *kunope*, *jabuŋka*, *ambuna*, *gunty*, *perśuŋek*, zaś u młodszych *skovronek*, *konope*, *jabuŋka*, *ambona*, *gonty*, *perśonek*. Ale bywa też odwrotnie (zob. wyżej *koniczyna* i *koniczynisko*), sprawa nie jest więc całkiem prosta. Należałoby chyba powiedzieć, że w wymowie obu pokoleń *uN* i *oN* wykazują wahania, przy czym w wymowie starszego częstsze jest *uN*, młodszego *oN*.

Samogłoska *u*. Rozszerzenie *uN* $\approx$ *oN* widoczne jest nadal w kilku wyrazach: *font* [74, 78, 80, 89, 93], *gront* [74, 78, 89, 90, 93], *peyon* [78], *peron* [88] (tylko w przekleństwie) i *strona* 'struna' [89, 81 M]. W [81] forma *strona* u informatora młodszego (wobec *struna* u starszego) jest hiperpoprawna, poza tym już prawie nie występuje, podczas gdy M. Kamińska słyszała ją w sześciu punktach (GPC 67-8). Wymowa *font*, *gront* spotykana jest dziś zwłaszcza na terenach nadpilickich. Podobnego zasięgu można się domyślać z MAGP 286. Z pozostałego obszaru wymowa ta w zasadzie się wycofała, zastąpiona przez wymowę *funt* [72, 75, 81, 82, 88, 90, 91, 94], *grunt* [72, 75, 80, 81, 82, 89, 91, 94], *pooun* [75, 80], *peoun* [72, 82 M], *pooun* [94], *perun* [72, 75, 80, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95], *porun* [80], *struna* [72, 78, 80, 81, 88, 91].

Samogłoski *i*, *y*. Po nagłosowej jocie *i* ulega rozszerzeniu do *y*, *y*, *e*, np. *iyndur* [72, 91], *iyndor* [88], *iyndor* [75], *iyndyk* [72], *iyndycka* [72, 75, 88, 91], *iyndyka* [89], *iyndyce* [72, 75, 80], *iyndyce* [89], *iyndyk* [80], *iyndur* [88, 89], *iyen-*

dyka [80, 93], *iendyoe* [74], *ienny*, *ienacy* 'inaczej' [78]. Zmianę $iN \rightleftharpoons eN$ spotyka się dziś w tych samych mniej więcej punktach, które wymieniają GPC 61, to jest zgrupowanych przeważnie na zachodzie i południu badanego obszaru.

O hiperpoprawnej formie *pecena* [81 M] była już mowa powyżej. Poza tym rozszerzenie widać w formie *toreńki* 'obręcze na płaszcie' [78]. Natomiast formy typu *stoiemy* [91] mają genezę raczej morfologiczną; mogły powstać przez analogię do typu *idziemy*. Samogłoska *e* występuje niekiedy na miejscu *i* w zniekształconym wyrazie *inwentarz*: *levantoš* [89], *levyntoš* [90] (spółgłoska *n* ulega tu zanikowi, zapewne wskutek dysymilacji, por. też np. *i-ventoš* [72], *ivyntaš* [80, 88], *ivintoš* [94], *fudament* [89]).

W sumie stwierdzamy, że barwa samogłosek przed spółgłoskami nosowymi wykazuje obecnie wyłącznie zmiany polegające na zastępowaniu wymowy gwarowej przez ogólnopolską. Nowych procesów swobody gwarowych nie odnotowano. Zresztą szerzenie się wymowy ogólnopolskiej postępuje niezbyt szybko: dla przykładu trwałe jest $i, yN \neq eN$.

Jak się okazuje, tendencję do zmian widać przede wszystkim w zakresie rezonansu nosowego. Barwa samogłosek nosowych grup typu AN jest bardziej odporna na innowacje, nawet mimo nacisku normy ogólnopolskiej.

WYKAZ SKRÓTÓW

- GPC - M. Kamińska, *Gwary Polski centralnej*, Łódź 1968.
 IG - Z. Stieber, *Izoglosy gwarowe na obszarze dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego*, Kraków 1933.
 M - pokolenie średnie (informatorzy w wieku ok. 30-60 lat).
 MAGP - *Mały atlas gwar polskich*, t. I-XIII, Wrocław 1957-1970.
 S - pokolenie najstarsze (informatorzy powyżej 60 roku życia).

Marek Cybulski

LES VOYELLES NAsALES ET LES GROUPEs DU TYPE AN DANS LES DIALECTES
DE LA RÉGION DE BEŁCHATÓW

L'article présente les résultats des recherches effectuées dans les années 1983-1985 sur le terrain entre les rivières Warta et Pilica au sud de Łódź. On les a comparés avec ceux résultant des recherches de Z. Stieber faites aux environs de l'an 1930 et de M. Kamińska faites 30 ans plus tard.

Dans le domaine de la résonance nasale, on a constaté: 1. le remplacement des formes sans nasales par les formes avec l'extension de la nasalité - non seulement dans les positions telles que dans la langue nationale, mais aussi devant les consonnes fricatives (très rarement), ainsi par les groupes du type AN que par ceux du type voyelle orale + μ ou $\dot{\mu}$, 2. le remplacement des formes typiquement dialectales par celles nationales. Les deux tendances donnent des résultats généraux et qui se font voir sans peine, quand elles se superposent.

Dans le domaine de la valeur orale, on peut remarquer que c'est la prononciation nationale, s'exprimant surtout par le remplacement de $\dot{\mu}$, $\dot{\nu}$ par ϵ , qui se repand lentement. On n'a pas remarqué les processus nouveaux spécifiquement dialectaux. Le timbre des voyelles nasales et orales devant les consonnes nasales est plus résistant aux innovations, même malgré la pression de la norme nationale.